

Joke Swiebel

Van gedogen naar “gewoon homo zijn”; homoseksualiteit als thema in de Nederlandse politiek

Politicologenetmaal Ned. Kring voor de Wetenschap der Politiek /Workshop Diversiteit in de Politiek
Amsterdam, 9 – 10 juni 2011

(Gecorrigeerde versie 12.12.2011)

Inleiding

In Nederland (en in andere landen) stond en staat het thema homoseksualiteit in wisselende gedaantes op de politieke agenda. Welke opvattingen over het probleem brengt de homobeweging naar voren, welke opvattingen leven onder gezagsdragers en politici? Welke beelden van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen komen ten tonele? En welke strijdpunten komen op de politieke agenda? In dit paper richt ik mij op deze vragen rond probleemdefinities en beleidsagendering.

In de afgelopen 40 jaar was ik afwisselend actief betrokken hetzij als deelnemer aan de zijde van de homobeweging of aan die van het overheidsbeleid, hetzij op een afstand als geïnteresseerde toeschouwer. Ik ben mij ervan bewust dat deze betrokkenheid zowel een voordeel als een nadeel kan zijn. Ik kan deze evenwel niet van mij af schudden. Ik kan alleen trachten mijn overwegingen zo duidelijk mogelijk te verwoorden.

In de periode vanaf 1946 tot vandaag is de probleemdefinitie en het beeld van de homoseksuelen als groep steeds aan verandering onderhevig is geweest. Dit heeft geresulteerd in een opmerkelijke ontwikkeling (en soms omkering) in de politieke eisen van de beweging en in de door politieke actoren bewerkstelligde resultaten. Ook is er sprake van een soort golfbeweging in de rol die vrouwen op dit strijdtoneel spelen. Het lijkt wel alsof het gemakkelijker is onder de noemer van ‘diversiteit’ de rechten van homoseksuelen als groep te erkennen dan onder diezelfde noemer de diversiteit binnen die groep onder ogen te zien. Het logische gevolg van deze ontwikkeling is dat mannen het beeld van “de homo” zijn blijven bepalen. Lesbische vrouwen zijn onzichtbaar zolang de homobeweging en het homo-emancipatiebeleid ‘gender-blind’ blijven.

Ik beschouw vier fasen in de na-oorlogse ontwikkeling:

- (1) *Van schuilkelder naar openheid (1946 – 1968)*: de periode waarin de beweging vooral een schuilkelder biedt, aanpassing en assimilatie het devies is en ‘morele wegbereiders’ en ‘sleutelfiguren’ voor de verdrukten in het strijdperk treden. De beweging heeft bescheiden politieke eisen: behalve bestaansrecht als minderheid en juridische erkenning van de eigen club (de kwestie van de zgn. koninklijke goedkeuring van het COC) bepleit men de afschaffing van strafrechtelijke uitzonderingsbepalingen, i.c. art. 248 bis WvS.
- (2) *Duizend bloemen bloeien (1968 -1982)*: de periode van openheid, het uitdragen van de eigen identiteit, confrontatie en ideologische woelingen; van de groei van een subcultuur naar allerlei voorzieningen en actievormen; de formulering van bredere politieke eisen en het ontplooiën van de bijbehorende beïnvloedingsstrategieën (m.n. een wetgeving gelijke behandeling).

- (3) *Strijd tegen discriminatie en voor gelijkheid (1982 - 2001)*: de roep om een samenhangend overheidsbeleid n.a.v. het (schijnbaar) eerste zichtbare anti-homogeweld (“Amersfoort”, 1982) wordt uiteindelijk verhoord met het verschijnen van de eerste regeringsnota (1986). Beleidsontwikkeling volgens het boekje, met als hoofdoelen discriminatiebestrijding en het bevorderen van acceptatie. Opmerkelijke successen (Algemene Wet Gelijke Behandeling, 1994; geregistreerd partnerschap, 1998; openstelling van het huwelijk, 2001).
- (4) *“Gewoon homo zijn”....? (2001 – heden)*: een verdeelde en verzwakte beweging en afbrokkelende politieke steun geven een kans aan politieke kapers op de kust. Opleving van de beweging en de roep om een grotere betrokkenheid van gezagsdragers leidt tot een vernieuwing van het homobeleid. Dit beleid stijgt met stip op de maatschappelijke en politieke agenda. Nadruk op sociale acceptatie (“gewoon homo zijn”) en – recent – op “veiligheid”.

In het onderstaande verhaal¹ zal ik voor deze vier perioden in kaart brengen hoe de homobeweging resp. de overheid dachten over:

- Probleemdefinities: waarom was homoseksualiteit überhaupt een probleem en waarom zou dit voorwerp van overheidsbeleid moeten zijn?
- Welk beelden zijn er van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen, hoe verschijnen zij ten tonele, als voorwerp van beleid en/of als politieke actor?
- De belangrijkste politieke eisen en kwesties en hoe die door de beweging resp. overheid werden gedefinieerd.

Ik eindig met een samenvatting en een theoretische overpeinzing.

Van schuilkelder naar openheid (1946 – 1968)

- Probleemdefinities

Levensrecht, zo heet het blad dat voor de oorlog een paar keer is verschenen en waaruit na de oorlog het COC zou voortkomen. Deze titel geeft het probleem kernachtig weer. Onbekendheid met en vooroordelen tegen homoseksualiteit, ondersteund door psychiatrische stigma's en politie-repressie, maken een open homoseksuele levenswijze praktisch onmogelijk tot zeer riskant. De homobeweging zoekt naar veilige mogelijkheden om elkaar in besloten kring te ontmoeten. Van de overheid vraagt men vooral (stilzwijgende) erkenning. Tegelijkertijd worden binnen - met name de godsdienstige - gevestigde machten bondgenoten gezocht die helpen de vooroordelen te slechten. Op beide fronten wordt succes geboekt. Ontmoetingsmogelijkheden en maatschappelijke openheid nemen aanzienlijk toe. Vanaf het begin van de jaren zestig treden homoseksuelen zelf naar buiten en wordt de schuilkelder verlaten. Het COC (Cultuur-en Ontspanningscentrum) wordt de Nederlandse Vereniging van Homofielen COC. Het probleem verschuift: niet langer repressie en verdrukking, maar het gebrek aan openlijke maatschappelijke aanvaarding van de 'homofielen' – en het gebrek aan zelf-aanvaarding van deze groep. Toch blijft voor velen een dubbel leven de meest haalbare optie. En dat voedt weer de vooroordelen over geheimzinnigheid en onbetrouwbaarheid.

De landelijk en plaatselijke overheden zien (openlijk vertoon van) homoseksualiteit aanvankelijk als een gevaar voor de zedelijkheid en de openbare orde.² Maar aangezien een verbod van

bijeenkomsten, vereniging en publicaties juridisch te ver gaat³, wordt dit gedoogd onder strikte voorwaarden: het niet toelaten van minderjarigen, het handhaven van de beslotenheid en het vermijden van alles dat als propaganda voor de homoseksuele levenswijze kan worden opgevat. Achtergrond hiervan is de opvatting dat homoseksualiteit niet zozeer een (aangeboren) “natuurlijke variant” is (zoals de homobeweging betoogt) maar eerder een stoornis of afwijking die vooral door “verleiding” wordt aangemoedigd. Die opvatting is ook de achtergrond van de introductie (in 1911) van het beruchte art. 248 bis van het Wetboek van Strafrecht, dat seksueel verkeer tussen een meerderjarige en een minderjarige van hetzelfde geslacht strafbaar stelt. (De leeftijdsgrens voor seksueel verkeer tussen personen van verschillend geslacht bleef 16 jaar). Kennelijk is men bereid homoseksueel verkeer tussen volwassenen onderling (mits het zoveel mogelijk ondergronds gaat) te gedogen, ten einde “verleiding” van jongeren te voorkomen. De volwassen “echte” homoseksuelen hebben dan immers elkaar. Handhaving van de – niet ter discussie gestelde – heteroseksuele normaliteit veronderstelt dus een scherpe scheiding tussen hen die wel zó en niet zó zijn.

- Beeld

Leden van het COC spreken elkaar in deze jaren in interne publicaties vaak aan als “gevoelsgenoten”, vaak afgekort tot “g.g.”. Ruimte bieden voor de ontwikkeling van “het eigene” van homoseksuelen is een belangrijk doel. Wat dit eigene inhoudt, behalve de gedeelde seksuele voorkeur en de op die grond ervaren maatschappelijke uitsluiting, is niet altijd duidelijk. Het is conform de tijdgeest sterk doortrokken van een kleinburgerlijke moraal. Relnichten (de eeuwige “bar- en danstypes”) worden bestraffend toegesproken, “ongure elementen” worden geweerd; de leden op “geestelijke hygiëne” aangesproken. Daarmee zal vooral het tegengaan van promiscuïteit zijn bedoeld. Waar in een romantische visie op het homoseksuele verleden⁴ het verborgene hand in hand gaat met artisticeit en een bohemien-achtig leven, is hier eerder sprake van een intern beschavingsoffensief om de homo’s in het gareel te krijgen. Aanvankelijk om hen a.h.w. tegen zich zelf te beschermen en later, vanaf het begin van de jaren zestig, om hen beter toe te rusten voor een meer open samenleving. Dit zowel ter wille van henzelf, om hun “volledige zelf-ontplooiing en evenwichtige aanpassing aan de samenleving” (COC statuten 1963) te bevorderen, alsook om de maatschappelijke vooroordelen te doen afbrokkelen. Zijn homo’s immers niet “gewoon hetzelfde?”⁵

In het COC en in het uitgaansgebeuren spelen vrouwen maar een bescheiden rol. In interne publicaties en discussies blijkt wel een zeker besef dat deze bescheiden rol iets de maken heeft met de nog onvoltooide vrouwenemancipatie, maar consequenties voor uitgangspunten en koers van de vereniging heeft dit niet. De politiek van het COC blijft op aanpassing gericht. Zo worden de vrouwelijke leden vermanend toegesproken om zich toch vooral wat “vrouwelijker” te gedragen.⁶ Tegenspraak wordt nauwelijks gehoord. Wat niet wil zeggen dat er niet op allerlei manier eigen uitdrukkingsvormen werd gezocht. Maar niemand zei dat aanpassing aan het vijftigerjaren vrouwbeeld een capitulatie voor de dominantie van heteroseksuele leefvormen zou inhouden.

Wat betreft de overheid zou het nog wat langer duren voordat de opvatting dat homoseksuelen gewoon hetzelfde zijn als heteroseksuelen vaste voet aan de grond krijgt. De grondtoon in de naoorlogse jaren is dat homoseksuele mannen verdorven types zijn, die in toom moeten worden gehouden, om te voorkomen dat zij anderen (m.n. jongeren) op het verkeerde pad brengen. Lesbische vrouwen bestaan voor de overheid eigenlijk niet. Omdat homoseksuelen vooral in een actieve verleidersrol worden gezien, passen vrouwen niet in het beeld. Wel wordt openlijk vertoon van het lesbische gemarginaliseerd, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het zgn. pantalonverbod in de

Algemene Politie Verordeningen. De heteroseksuele orde in het straatbeeld moet gehandhaafd worden. De sociale politiek van de overheid is gericht op de huisvrouw in het gezin; vrouwen die een onafhankelijk bestaan ambiëren, kunnen op weinig ondersteuning rekenen (zie bijv. het onderwijs-, het werkgelegenheids- en het huisvestingsbeleid).⁷

- Politieke kwesties

Aanvankelijk strijdt de homobeweging vooral om een verbod van de vereniging en van haar publicaties te voorkomen. Vervolgens komt de strijd over de rechtspersoonlijkheid, de beroemde kwestie van de zgn. koninklijke goedkeuring van het COC.⁸ Technisch gesproken een civielrechtelijke kwestie van beperkte praktische betekenis; politiek gesproken een strijd om erkenning van de homobeweging als officiële gesprekspartner van de overheid, en daarmee om het toelaten van de issue van de emancipatie van de homoseksuelen tot de politieke agenda.

Een tweede politieke eis betreft de afschaffing van art. 248 bis WvS. De motivering ligt aanvankelijk vooral in de veranderde wetenschappelijke inzichten, meer dan in het discriminerende karakter van de onderhavige wetsbepaling. In 1952 werd een concept-petitie aan de Minister van Justitie opgesteld, waarin het COC vraagt artikel 248 bis in te trekken en om in artikel 247 de algemene leeftijdsgrens van 16 tot 18 jaar te verhogen; deze zou dan voor 'ontuchtige handelingen' zowel met personen van hetzelfde als van het andere geslacht gelden. Deze petitie werd echter nooit verzonden. Eerst in 1967 verschijnt de kwestie op de agenda van de Tweede Kamer, wanneer de vaste kamercommissie voor justitie aan de regering vraagt de afschaffing van het artikel te overwegen. De minister besluit het advies van de Gezondheidsraad in te winnen, m.n. over de vraag of naar moderne inzichten "verleiding" nog wel als oorzaak van homoseksualiteit kan worden aangemerkt. Na het ontkennde antwoord van de Commissie-Speyer (1969) volgt snel de afschaffing van het artikel (1971), maar dan zijn we in een volgende periode beland. Nieuwe groepen met nieuwe motiveringen betreden het strijdtoneel.

Duizend bloemen bloeien (1968 – 1982)

- Probleemdefinities

In deze periode treedt een grote diversificatie van de homobeweging op. Jongeren, studenten, vrouwen, radicalen, christelijke groepen roeren zich. De algemene probleemdefinitie van maatschappelijke afwijzing en achterstelling krijgt binnen die groepen een verschillende duiding. Sommigen leggen de nadruk op de negatieve gevolgen van stigmatisering voor de zelf-aanvaarding van met name jongeren. Anderen bepleiten structurele hervormingen, in het onderwijs, in de wetgeving *et cetera*. De opvatting van homoseksualiteit als aangeboren variant verliest terrein. Velen zien homoseksualiteit niet langer als een noodlot dat sommigen treft, maar als een optie die je kunt uitproberen of als een (politieke) keuze. Oppervlakkige tolerantie moet plaatsmaken voor echte gelijkwaardigheid. De overheersende positie van het huwelijk moet verdwijnen. Knellende man/vrouw rolpatronen worden de gemeenschappelijke vijand van het feminisme en van de homobeweging. De grotere weerbaarheid en de populariteit van "maatschappij-kritiek" leidt ook tot een nieuwe koers bij het COC. Sociale hervorming en zelf-ontwikkeling staan nu voorop.

Bij de overheid is praten in termen van verleiding en zedenbederf voorbij. Maar de overheid heeft (nog) geen eenduidige visie op homoseksualiteit. Terwijl het ministerie van Justitie nog een tijdje worstelt met homoseksualiteit als bedreiging van de maatschappelijke orde, subsidieert het ministerie van CRM vanaf 1968 het nieuwe consultatiebureau de Schorerstichting, gericht op zelfaanvaarding van en hulpverlening aan homoseksuelen. Dat betekent erkenning van moderne inzichten, ook door de professionals.⁹ Steeds meer wordt voor de overheid het probleem van de homoseksualiteit dat van de maatschappelijke uitsluiting en achterstelling. De “verontrustingswaarde” daarvan neemt echter af naarmate de openbare moraal meer op de hand van de homoseksuelen raakt.¹⁰ Inderdaad, sinds het midden van de jaren zestig tot ong. 1980 daalt het aandeel van de bevolking met een negatieve houding tegenover homoseksualiteit aanzienlijk.¹¹

- Beeld

“Evenwichtige aanpassing aan de samenleving” (COC statuten 1963) is nu voorbij. Weliswaar blijft de “interne zending” gericht op zelfaanvaarding, maar - eenmaal zelfbewust - verschijnen homoseksuele mannen en lesbische vrouwen vooral als hemelbestormers ten tonele, zij het dat zij zich van “de strategische waarde van de bescheidenheid”¹² goed bewust zijn. Aan de verdrukking moet tegenwicht worden geboden door openheid en maatschappelijke actie. Niet dat alle betrokkenen zich hierdoor aangesproken voelen. Velen koesteren vrees voor een *backlash* of hebben heimwee naar het geheimzinnige (en ook een tikje elitaire) isolement van weleer. Het COC verliest het alleenvertoningsrecht op de homoseksuele emancipatie. Er ontstaat een functionele uitwaaiing naar gespecialiseerde homo-groepen op allerlei maatschappelijke deelterreinen, zoals politiek, vakbeweging, levensbeschouwing, sport, hulpverlening e.d. “Was het COC tot 1975 de homoseksuele moederkerk, daarna lijkt het meer op een vliegdekschip.”¹³ Ook laten nieuwe groepjes radicale jongeren, zoals Parse September, de Rooie Flikkers en wat dies meer zij van zich horen. Zij zien zich zelf als avant-garde, wijzen maatschappelijke integratie af en propageren vormen van separatisme. Hebben lesbische vrouwen meer gemeen met hun homoseksuele broeders of met hun feministische zusters? Is hun grootste vijand het patriërchaat of de afwijzing van homoseksualiteit, d.w.z. het primaat van de hetero-norm? Daarover wordt verschillend gedacht. Nieuwe lesbische initiatieven komen op, sommigen keren zich van het COC af, anderen willen juist daarbinnen hun recht op eigen tijd, geld en ruimte realiseren.¹⁴ Dit is ook de bloeitijd van het lesbisch feminisme, waarin de radicale tak van de vrouwenbeweging en het lesbisch separatisme elkaar tegenkomen - en nauwelijks nog te onderscheiden zijn. Enerzijds gaan in het feminisme grote groepen vrouwen allerlei intieme relaties met elkaar aan, al dan niet onder het motto dat het zonde is je (seksuele) energie aan je onderdrukker – de mannen – te besteden. Anderzijds storten vrouwen die nog een ouderwetse lesbische *coming out* hadden beleefd zich opgetogen in het feestgewoel; met al die nieuwe ontmoetingsplekken buiten de oude subcultuur (actiegroepen, conferenties, cafés, boekhandels) is hun markt enorm uitgebreid. Maar dit alles blijft – politiek gesproken – marginaal; voor het algemene beeld maakt het niet veel uit. In het onderzoek naar de bestaande homo-discriminatie en de bestrijding daarvan wordt nauwelijks onderscheid tussen mannen en vrouwen gemaakt, in de politieke discussie evenmin.

Bij de overheid staan de homoseksuelen als hulpvragers er aanvankelijk beter op dan als strijders voor gelijke rechten. Christelijke woordvoerders hebben het over “de homofiele medemens”, maar het moet niet te gek worden. Weliswaar is nu formele ongelijkheid afgeschaft, maar principiële

gelijkstelling is toch nog een brug te ver. De waarde van huwelijk en gezin blijven voorop staan. Wel groeit het besef dat homoseksuelen recht hebben op wettelijke bescherming tegen discriminatie.

- Politieke kwesties

Aan de hierboven genoemde afschaffing van het gewraakte art. 248bis WvS (1971) gaat een voor deze tijd typerende gebeurtenis vooraf. In januari 1969 vindt op het Binnenhof de eerste homodemonstratie in Nederland plaats, waarin jongeren en studentengroepen deze afschaffing bepleiten. Hun argumentatie rept niet meer van een verleidingstheorie, het gaat hun om de beperking die het artikel oplegt aan de zelfontplooiing van jongeren en om de discriminatoire gehalte van de bepaling. Daarna lijkt het alsof - met het afschaffen van formele ongelijkheid in de strafwet - het probleem voor de overheid is opgelost. Met wat subsidie (sinds 1973 ook aan het COC) voor voorlichting en hulpverlening doppen de homoseksuelen in feite hun eigen boontjes. Maar de toegenomen openheid brengt de bestaande discriminatie helderder aan het licht. Artikel 1.1 van de in 1983 gewijzigde Grondwet voorziet weliswaar in een open anti-discriminatiebepaling, maar specifieke wetgeving tegen discriminatie is er nog niet.¹⁵ De logisch daarop volgende politieke eis – wettelijke maatregelen tegen homo-discriminatie – komt op tafel via de Emancipatiekommissie (EK), het officiële adviesorgaan voor het nieuwbakken vrouwenemancipatiebeleid dat in 1974 na een actie van Man-Vrouw-Maatschappij en met het oog op het VN Jaar voor de Vrouw is ingesteld. Een mooi voorbeeld van *coattail-riding*.¹⁶ Zo leert de homobeweging zijn vrienden en vriendinnen kennen. In het in 1977 uitgebrachte EK- *Advies over de wenselijkheid van een Wet tegen Seksediscriminatie* wordt homodiscriminatie (zonder deze term te gebruiken) binnenboord gebracht als een vorm van seksediscriminatie. De EK wil “diskriminatie bestrijden van de man of de vrouw, die zich buiten de hem of haar voorgeschreven sekserol beweegt.”¹⁷ In 1981 verschijnt het Voorontwerp voor een Wet Gelijke Behandeling, waarin ‘homofilie’ als zelfstandige non-discriminatiegrond is opgenomen. Is dit een brug te ver? Voor de regering niet. Het gelijktijdig verschenen CRM-advies¹⁸ stelt dat enerzijds de maatschappelijke acceptatie van homofilie zo ver gevorderd is dat wettelijke bestrijding van discriminatie door de maatschappij aanvaard zou worden en dat anderzijds er ook zoveel gediscrimineerd wordt dat wettelijke bescherming noodzakelijk is. Dat is echter wat te optimistisch gedacht. De kwestie blijkt politiek brisant. Er volgt een georganiseerde protestbrievenactie uit rechts-protestantse hoek. Het kabinet Lubbers-I komt er niet uit en verklaart de zaak tot een vrije kwestie, het COC komt met een eigen ontwerp, de VVD en de PvdA dienen een eigen proeve c.q. initiatief-voorstel in. Het CDA ziet de voorstellen als een bedreiging voor de vrijheid van godsdienst en vooral voor het bijzonder onderwijs. Om (openlijke) homo’s voor de klas te kunnen weren construeert men een onderscheid tussen de ‘homofiele geaardheid’ en de ‘homofiele leefwijze’.¹⁹ Een denkrant die in de uiteindelijke wettekst terugkomt in het onderscheid tussen ‘het enkele feit’ en zgn. ‘bijkomende omstandigheden’. Maar dan zijn we al dik in de volgende periode aangeland.

Strijd tegen discriminatie en voor gelijkheid (1982 – 2001)

- Probleemdefinities

Op zaterdag 26 juni 1982 wordt in Amersfoort de jaarlijkse homodemonstratie gehouden. Voor het eerst leidt dit tot geweld. Plaatselijke jongeren (de kranten spreken van “arbeidersjongeren”) hakken op de demonstranten in. Vanuit de homobeweging wordt tot dan toe het probleem vooral voorgesteld als vrijmaking uit beknellende banden; overheidsingrijpen staat niet voorop. “Amersfoort” is de schok die tot het besef leidt dat meer openheid ook de kwetsbaarheid vergroot en dat eigen weerbaarheid niet voldoende is. De roep is nu expliciet om een overheidsbeleid dat niet alleen discriminatie tegen gaat, maar ook de oorzaken van de achterstellingen van en de agressie tegen homoseksuelen aanpakt. Het COC stelt de werkgroep “Amersfoorts Beraad” in; in februari 1983 komt de nota “Homoseksualiteit in het Overheidsbeleid”²⁰ uit. Hierin wordt als oorzaak van het probleem onomwonden het “heteroseksisme” ten tonele gevoerd:

“Ondanks haar feitelijke pluriformiteit is onze samenleving zeer monomaan in haar ideologie over de ‘juiste’ of ‘gezonde’ vorm van seksueel en relationeel samenzijn: het huwelijk (althans de heteroseksuele tweerelatie van één man en één vrouw) wordt nog steeds gezien als de hoeksteen van de maatschappij.” [...] Als het zo is dat artikel 1.1 van de Grondwet ook op homoseksuelen van toepassing is, dan is heteroseksisme in strijd met de grondwet en moet de overheid er duidelijk en scherp beleid tegen voeren”.²¹

Misschien dat met deze stellingname de kloof met de radicale tak van de beweging wat wordt overbrugd. De maatschappelijke en politieke tendens van die tijd – ‘no nonsense’ - gaat echter onverbiddelijk de andere kant op.

De overheid reageert traag. Hoewel homoseksualiteit als politiek vraagstuk reeds in de jaren zestig de politieke agenda heeft bereikt, duurt het nog tot medio jaren tachtig voordat de overheid het als een volwaardig beleidsprobleem gaat zien dat met een samenhangend beleid moet worden aangepakt. Daarvoor moet eerst de definitie van het probleem scherper worden. In de eerste regeringsnota, die na lang duwen en trekken in 1986 verschijnt en als een eerste antwoord op de COC nota uit 1983 moet worden gezien, wordt het probleem summier omschreven in termen van gegroeide tolerantie, gelijke behandeling en mentaliteitsverandering. Diepgravend is deze analyse niet.²² De probleemdefinitie van het COC wordt onbeantwoord gelaten. Eigenlijk is deze nota – ondertekend door de minister van Justitie - meer een inventarisatie van lopend beleid. Nadat door het tweede kabinet Lubbers in 1986 de minister van WVC als coördinerend bewindspersoon voor het homo-emancipatiebeleid was aangewezen, doet deze – de CDA-er Brinkman – in juni 1988 de eerste echte beleidsnota verschijnen.²³ (Dat is zes jaar na “Amersfoort”...) Hierin staat als beleidsdoel “het bereiken van een situatie waarin mensen ongeacht hun homo-of heteroseksuele gerichtheid op voet van gelijkheid aan alle facetten van het maatschappelijk leven kunnen deelnemen.”²⁴ Het gaat om het bevorderen van emancipatie en het bestrijden van discriminatie, alsmede van geweld tegen homoseksuele mannen en lesbische vrouwen. Een paar maanden eerder – in maart 1988 – is het voorstel van een Algemene wet gelijke behandeling ingediend.²⁵ Hierin wordt discriminatie op grond van godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht, homo- of heteroseksuele gerichtheid of burgerlijke staat verboden op een aantal maatschappelijke terreinen. Homo-discriminatie wordt dus in een groter beleidsprobleem ingekaderd – een beproefd recept voor de bezwering van al te grote ideologische controverses over een deelprobleem.

Iets soortgelijks gebeurt met de AIDS crisis. Terwijl de ziekte – althans in dit deel van de wereld – vooral voorkomt onder homomannen, hebben de homobeweging en de overheid er alles aan gedaan HIV/AIDS voor te stellen als een algemeen probleem van volksgezondheid, waarbij iedereen die seksueel actief is tot de risicogroep behoort. Men wil tot iedere prijs stigmatisering van homoseksuelen voorkomen, en dat is gelukt. De inmiddels gegroeide maatschappelijke acceptatie van homoseksualiteit heeft er niet onder geleden, homomannen zijn niet tot zondebok gemaakt.²⁶

- Beeld

De homosubcultuur van de jaren tachtig en later emancipeert zich meer en meer van haar ondergrondse en tegendraadse imago. Er zijn weliswaar een hele serie aparte voorzieningen voor homo's gekomen – de homobeweging is wel beschreven in termen van een Biblebonse berg – maar *apart* wil nog niet zeggen *anders*, 'omdat de normale maatstaf waaraan het anders zijn voorheen werd afgemeten, niet meer bestaat'.²⁷ homoseksuelen willen zich niet afscheiden om zich te onderscheiden, maar om elkaar te ontmoeten en hun belangen te behartigen. Het COC gaat meer en meer functioneren als een professionele lobby, die zich vooral richt op de gelijke behandelingswetgeving. Die strijd wordt grotendeels gewonnen (AWGB, 1994). Medio jaren tachtig begint de *Gay Krant* haar actie voor de openstelling van het huwelijk voor personen van hetzelfde geslacht; dit wordt gerealiseerd in 2001. Het COC blijft tot 1995 tegen het "homohuwelijk" gekant. De vrouwen binnen het COC laten meer van zich horen. Lesbisch-feministische vrouwen eisen binnen de homobeweging meer zichtbaarheid en het delen van de macht. De standpuntbepaling van het COC tegen het homohuwelijk en voor individualisering laat zien dat die eisen – zij het tijdelijk - gehoor vinden.

Ondanks deze verdeeldheid in de beweging en de interne verwarring en verzwakking van het COC die deze tot gevolg heeft, is de homobeweging als geheel buitengewoon succesvol. De emancipatie lijkt voltooid, "de homo" is volwaardig staatsburger geworden. Het beeld van de homoseksueel is a.h.w. genormaliseerd, maar daarmee is ook het tegendraadse imago van de *queer* vervaagd. De homo is het spiegelbeeld van de hetero geworden. Volgens sommigen is deze nieuwe "homonormativiteit"²⁸ geen bedreiging voor de heteroseksuele orde, integendeel zij versterkt deze juist.

Bij het opstellen van de eerste volwaardige regeringsnota over het homo-emancipatiebeleid is opmerkelijk goed naar de genderfactor gekeken. Dat is opmerkelijk, omdat in 1986 met de aanwijzing van VWS als het coördinerend departement, de ambtelijke ondersteuning juist van die van het vrouwenemancipatiebeleid was losgemaakt.²⁹ Het vrouwenemancipatiebeleid heeft kennelijk toch mede als inspiratiebron gediend. Bij het verwoorden van de emancipatie-doelstelling worden sekse en seksuele gerichtheid in één adem genoemd,³⁰ het probleem van de dubbele achterstelling van lesbische vrouwen wordt onderkend³¹ en er wordt subsidie voor onderzoek naar de positie van lesbische vrouwen in het vooruitzicht gesteld. Voor de beleidsmakers bij de overheid is de homo dus niet langer een sekse-loos wezen. In de beleidsconclusies van het (jaren later verschenen) onderzoek wordt vooral de nadruk gelegd op het belang van toegang tot informatie over vrouwelijke homoseksualiteit en van grotere zichtbaarheid van "lesbische expressies".³² Een aanwijzing dat de hiervoor vermelde Biblebonse berg toch vooral een mannenterrein is.

- Politieke kwesties

De twee belangrijkste politieke kwesties in deze periode zijn de totstandbrenging van wetgeving tegen (onder meer) homodiscriminatie (AWGB, 1994) en de strijd om de relatiewetgeving, die culmineert in de openstelling van het huwelijk voor personen van hetzelfde geslacht per 1 april 2001. Beide issues doen veel stof opwaaien, zowel in het maatschappelijk debat als in de politiek. Des te opmerkelijker dat er over het verloop van deze kwesties geen wetenschappelijke historische of politicologische studies zijn verschenen. Beide kwesties hebben een grote symbool waarde, maar waarvan zijn zij het symbool? Waarom lukt het bij de AWGB wel het CDA mee te krijgen en bij de openstelling van het huwelijk niet? Waarom is die laatste kwestie desondanks geen stinkende splijtzwam geworden?

De AWGB komt uiteindelijk tot stand als een bijna kamerbreed compromis. Het CDA stemt er mee in homodiscriminatie te verbieden, de zgn. enkele feit constructie³³ trekt haar over de streep. De andere partijen met uitzondering van klein rechts blijken hiermee te kunnen leven. De wet is een CDA-PvdA compromis, gesloten in de formatie van het kabinet Lubbers III (1989-1994). Het regeringsvoorstel uit 1988 en het PvdA initiatiefvoorstel worden ingetrokken.³⁴ De kwestie is jarenlang enorm controversieel, vooral omdat van de zijde van christelijk rechts de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van onderwijs ten tonele worden gevoerd. Het lijkt wel of de tijden van de schoolstrijd zijn teruggekeerd. CDA politici bezweren dat zij homoseksuelen-als-mens of het homoseksueel-zijn-als-zodanig niet veroordelen Maar hun pleidooi voor een uitzonderingsbepaling voor het bijzonder onderwijs biedt wel legitimatie aan christelijk rechts waar homoseksualiteit nog steeds niet wordt aanvaard.

Dit roept de vraag op waar de strijd nu eigenlijk over gaat. De homobeweging en de politieke partijen die deze steunen (PvdA, VVD, D66 en GL of haar voorgangers) strijden voor een moreel recht op gelijkheid, maar tegenstanders claimen evenzeer een moreel recht, n.l. op vrijheid.³⁵ Een schijnbaar onoplosbare tegenstelling. Het CDA standpunt kan men hypocriet noemen, omdat de bezwaren tegen homoseksualiteit als zodanig niet recht-voor-zijn-raap worden verwoord maar verhuuld worden geserveerd. Men kan het ook een uitgesteld gewenningsproces noemen. Misschien loopt de CDA-top die in de jaren tachtig met de indiening van diverse voorstellen voor een AWGB heeft ingestemd ook wel ver voor de eigen troepen uit. Dat kan verklaren waarom het hele proces 21 jaar moet duren – vanaf 1973 (het eerste MVM voorstel) totdat de AWGB in 1994 in het Staatsblad komt. De enkele feit constructie is geen enkele keer in rechte is toegepast. Een symbolische victorie? Een pyrrhusoverwinning? Wellicht is ook voor de voorstanders en voor de “doelgroep” de winst toch vooral symbolisch. Homo’s discrimineren mag niet. Hoewel de oordelen van de Commissie Gelijke Behandeling (CGB) uitvoerig worden gevolgd in de juridische vakpers, en er een gestage stroom aan oordelenbundels en evaluatiestudies verschijnt³⁶, heb ik nergens een uitspraak kunnen vinden of die AWGB nu geholpen heeft homodiscriminatie tegen te gaan. Het preventieve effect van wetgeving is in het algemeen moeilijk te meten. Volgens de CGB krijgt zij regelmatig signalen dat homoseksuelen zich ongelijk behandeld voelen in hun dagelijkse werksituatie, terwijl er weinig verzoekschriften op die grond worden ingediend. Velen zouden vooral last hebben van homo-negatieve bejegeningen en werksfeer, m.a.w. zaken die veelal te ongrijpbaar zijn om met de middelen van de gelijke behandelingswetgeving aan te pakken: “Discriminatie is het woord niet”.³⁷

Terzijde zij opgemerkt dat reeds in 1992 een wijziging van het Wetboek van Strafrecht in werking trad, waarmee onder meer “homo-en heteroseksuele gerichtheid” werd toegevoegd aan de artikelen over belediging en aanzetten tot haat (WvS. Artt. 137c-f) en discriminatie in de uitoefening van ambt,

beroep of bedrijf (art. 429 quater). Dat deed toen veel minder stof opwaaien; opmerkelijk omdat snel bleek dat deze artikelen geen bescherming boden tegen homovijandige publieke uitlatingen, voor zover deze godsdienstig geïnspireerd waren (zie noot 52).

Het geregistreerd partnerschap (1998) en de openstelling van het huwelijk (2001) vormen de mijlpalen van het tweede grote strijdpunt, dat van de relatiewetgeving. Ook hierover missen we een historische of politicologische studie.³⁸ Hoe in de jaren zeventig vanuit de homobeweging voorstellen worden ontwikkeld voor *'Samenleven en Niet trouwen'*³⁹ en hoe de juridische en notariële wereld in congressen⁴⁰ en publicaties⁴¹ hier serieus op reageert, lijkt geheel vergeten. Allemaal utopische onzin? Vergeten lijkt ook hoe vanuit de vrouwenbeweging⁴² en vanuit de instellingen voor het emancipatiebeleid⁴³ gepleit wordt voor economische zelfstandigheid van (gehuwde) vrouwen en dat voorstellen voor individualisering in het inkomensbeleid naar voren worden gebracht. Deze lijden echter schipbreuk in het kader van de zgn. stelselherziening van de sociale zekerheid in de jaren tachtig. Aan ongehuwde "samenwonende partners" (ongeacht geslacht) wordt dan een wederzijdse onderhoudsplicht toegedicht, geheel los van wat die partners zelf geregeld hebben. Feministen spreken van een schending van de mensenrechten. "Individuele uitkeringsrechten in de minimumbehoeftesfeer vormen (...) thans geen optie", stelt echter het kabinet.⁴⁴

Nader onderzoek moet verhelderen hoe alternatieve oplossingen van de agenda zijn verdwenen. Komt dat doordat die alternatieve voorstellen elkaar tegenspreken? Of geeft de budgettaire "winst" van het ongevraagd gelijkstellen van ongehuwd samenwonenden aan gehuwden de doorslag? Of zijn in de tijd van de kabinetten Lubbers de Nederlandse christendemocraten reeds bezig het huwelijk van de ondergang te redden, daarbij geholpen door de toenmalige zorgen om de "collectieve lastendruk" en "oneigenlijk gebruik" van de sociale zekerheid? Het zijn overigens niet alleen gelijke plichten - d.w.z. gelijk aan die van gehuwden - die de ongehuwd samenwonenden in die jaren ongevraagd in de maag gesplitst krijgen, er staan ook enkele rechten tegenover, zoals gelijkstellingen in het huurrecht en het erfrecht. Volgens Waaldijk maakt juist deze gelijkstelling in rechten en plichten van samenwonenden en gehuwden de introductie van het geregistreerd partnerschap, ook voor stellen van gelijk geslacht, tot een relatief kleine stap.⁴⁵ Het grootste verschil met het huwelijk is het ontbreken het recht op adoptie.

Bezien vanuit de actie van de *Gaykrant* is de openstelling van het huwelijk de hoofdprijs, en het geregistreerd partnerschap slechts een tussenstation. Deze kwestie heeft zoals dat heet zijn eigen dynamiek, maar waardoor wordt deze bepaald? In de hiervoor genoemde publicaties⁴⁶ wordt de weg naar het geregistreerd partnerschap en vervolgens naar het homohuwelijk als een haast onontkoombaar traject voorgesteld. Daarmee worden de politieke keuzemomenten verduisterd. Actie van onderop en via de rechterlijke macht en de lokale overheden vormt de inleiding, maar wat gebeurt er eigenlijk wanneer de kwestie vanaf 1992 serieus op de Haagse politieke agenda komt? Wat doen alle deskundigenrapporten, beleidsnotities, wetsvoorstellen en kamerdebatten met de kwestie en welke maatschappelijke debatten gaan daarachter schuil? In hoeverre gaat het om het oplossen van reële juridisch-praktische problemen van homostellen met of zonder kinderen? En in hoeverre gaat het om het bereiken van gelijkstelling *an sich*, als het ware om de belediging die de uitsluiting van het huwelijk voor homoseksuelen inhoudt voor eens en altijd uit te wissen? Het is natuurlijk geen toeval dat zowel het geregistreerd partnerschap als het opengestelde huwelijk onder paarse kabinetten worden gerealiseerd. Het CDA – en klein rechts – blijven tegen. Toch zijn ook niet alle betrokkenen bij Paars even enthousiast.⁴⁷ Was het echt zonder de voortrekkersrol van een aantal Paarse kamerleden niet gelukt? Zoals gezegd, deze geschiedenis moet nog geschreven worden. Laat

ik volstaan met te noteren dat in september 1999 het wetsvoorstel Openstelling huwelijk (nr. 26672) en het wetsvoorstel Adoptie door personen van hetzelfde geslacht (nr. 26673) door de Tweede Kamer worden aangenomen en in januari 2001 in het Staatsblad verschijnen.⁴⁸

Naast de twee geprononceerde strijdpunten is er een “algemeen” homo-emancipatiebeleid dat over van alles gaat, behalve over die politieke strijdpunten. Feitelijk was dat beleid *low politics*. Pas na 2001 – toen die grote strijdpunten waren opgelost - worden de bewindspersonen belast met de coördinatie van het homo-emancipatiebeleid door de Tweede Kamer tot actie aangemaand en beginnen voortgangsnotities, beleidsbrieven e.d. te verschijnen. De onderwerpen - bijvoorbeeld in de Voortgangsrapportage van Minister D’Ancona uit 1991⁴⁹ - betreffen vooral zaken op het terrein van de coördinerend bewindspersoon zelf (subsidiëring van belangenorganisaties, voorlichtingsprojecten, deskundigheidsbevordering en onderzoek). Veel minder lukt het uitvoering geven aan facetbeleid, d.w.z. homorelevante maatregelen op de beleidsterreinen van andere vakministers (zoals beleid tegen anti-homo-geweld, erkenning van vluchtelingen die vervolgd worden op basis van hun homoseksualiteit, en het opstellen van een anti-discriminatie modelverordening voor gemeenten). Van geïntegreerd homo-emancipatiebeleid is geen sprake. De kamer laat haar ongeduld blijken, maar veel effect heeft dat niet.⁵⁰

De achtereenvolgende bewindspersonen belast met de coördinatie van het homo-emancipatiebeleid hebben weinig te vertellen over de kwesties AWGB en homohuwelijk. Deze functie is tussen 1986 en 2007 steeds in handen geweest van hetzij de Minister hetzij de Staatssecretaris van WVC, later VWS. De wet gelijke behandeling ligt aanvankelijk op het bordje van de bewindspersonen voor het (vrouwen)emancipatiebeleid. Maar de voorbereiding en indiening van het wetsontwerp gelijke behandeling is een zaak van Binnenlandse Zaken, waar de prestigieuze Directie Constitutionele Zaken en Wetgeving (CZW) zich niet de kaas van het brood liet eten. De wetgeving inzake geregistreerd partnerschap en openstelling van het huwelijk liggen daarentegen weer op het bordje van achtereenvolgende Staatssecretarissen van Justitie. De coördinerend minister voor het homobeleid heeft in beide kwesties in feite buiten spel gestaan. Voor deze rolverdeling ligt de verklaring in de in Nederland - met zijn noodzaak van coalitiekabinetten - sterke positie van de vakminister en het overwegende belang van de individuele ministeriële verantwoordelijkheid.⁵¹ Indicatief is ook dat al die jaren op VWS slechts anderhalve ambtenaar voor het homobeleid was aangewezen.

“Gewoon homo zijn”....? (2001 – heden)

- Probleemdefinities

De homobeweging kan tevreden zijn. Nederland behoort wat homoseksualiteit betreft tot de tolerantste landen ter wereld. Bij opinie-onderzoeken is de groep die negatief scoort op vragen over algemene aanvaarding van homoseksualiteit uiterst klein. Gelijke rechten zijn in verregaande mate gerealiseerd. Met de openstelling van het huwelijk is Nederland zelfs weer gidsland geworden. De emancipatie lijkt voltooid. Toch is het beeld dubbel. Symptomen van “homo-negativiteit” steken de kop op, juist gericht tegen openlijke uitingen van homoseksualiteit: in het onderwijs tegen leraren en leerlingen die openlijk homo zijn, agressie op straat tegen herkenbare homoseksuele mannen en lesbische vrouwen, pesterijen in bepaalde wijken. Negatieve uitspraken van conservatief-religieuze

opinieeliders⁵² en enkele gewelddadige incidenten waarbij m.n. Marokkaanse jongens zich tegen homo's keren, worden breed uitgemeten in de pers en dragen bij aan gevoelens van onveiligheid.

De Kamer maakt zich zorgen over een mogelijk dalende acceptatie van homoseksualiteit en vraagt de regering om een onderzoek. Dit onderzoek⁵³ laat zien dat jongeren intoleranter zijn dan ouderen, mannen intoleranter dan vrouwen, lager opgeleiden intoleranter dan hoger opgeleiden en religieuze Nederlanders intoleranter dan niet-religieuzen, allochtonen intoleranter dan autochtonen. Een daling van de algemene acceptatie wordt echter niet aangetoond. Wel blijkt dat acceptatie conditioneel is. Zowel hetero's als homo's gaan ervan uit dat homoseksualiteit een privé aangelegenheid is, waaraan je publiekelijk niet of niet te veel uiting aan moet geven. "Gewoon normaal doen" is het parool. Heteroseksualiteit blijft zo de publieke norm. Vooral jonge homo's en lesbo's krijgen daardoor nog steeds een dubbele boodschap. Deze diagnose van keurige SCP onderzoekers lijkt qua inhoud erg veel op wat het COC in 1982 in de Amersfoortse nota al beweerde. De overheid weet er zich nog steeds geen raad mee. De kernachtige conclusie van Hekma: "Onzichtbaarheid van homoseksualiteit is een democratisch tekort"⁵⁴ is nog een brug te ver.

- Beeld

In samenhang met de discussie over de multiculturele samenleving verschijnen de homoseksuelen opnieuw als slachtoffer ten tonele. Maar met Pim Fortuyn⁵⁵ voorop zegt een zeker deel onder hen de moslims de wacht aan; Trots op Nederland van Rita Verdonk en de PVV van Geert Wilders scoren hoog bijvoorbeeld in de (niet representatieve) polls van de *Gaykrant*. Ook mainstream politici pakken dit thema op. Aan de multiculturele samenleving wordt een duidelijke grens gesteld, de emancipatie van homoseksualiteit wordt tot lakmoesproef voor de integratie van migranten gemaakt. Homo's verschijnen zo ten tonele als toppunt van een (veronderstelde) Nederlandse identiteit of als bewijsmateriaal om migranten een lesje in "onze normen en waarden" te leren.⁵⁶ "De homo" als autonome moderne burger, die zich te weer stelt tegen de aantasting van zijn verworvenheden, mag zich in de warme sympathie van politici van links tot rechts verheugen.⁵⁷ Een ander deel van de spraakmakende homo's en lesbo's wil zich niet laten gebruiken om moslims te stigmatiseren en disciplineren en steekt bijvoorbeeld liever de handen uit de mouwen in opvang- en voorlichtingsprojecten.⁵⁸

Met het verdampen van de tweede feministische golf ontstaat een nieuw soort vrouwenbeweging, zakelijker, "moderner", jonger, gekleurder, maar ook minder (of niet) feministisch en in ieder geval veel meer hetero. Lesbische vrouwen vinden hierbij geen aansluiting en worden soms openlijk weggedrukt, zoals bij de *Women Inc.* festivals⁵⁹. Lesbische vrouwen doen hun eigen ding, maar vaak niet onder de vlag "lesbisch".⁶⁰ Terwijl eerder al bleek dat woorden als homoseksualiteit en homoseksueel voor lesbische vrouwen vaak geen herkenning boden⁶¹, blijkt nu het woord lesbisch uit de mode. Terwijl in de discussie over de multiculturele samenleving de identiteit van homomannen opbloeit, worden vrouwen-die-van-vrouwen-houden - vaak door eigen toedoen - meer en meer onzichtbaar.

- Politieke kwesties

Lange tijd wordt van de parse kabinetten over het algemene homo-emancipatiebeleid niets vernomen. Is in het laatste kabinet Lubbers (1989-1994) nog de minister van WVC de coördinerend bewindspersoon voor het homo-emancipatiebeleid, onder Kok I en II (1994-1998; 1998-2002) was

dat de staatssecretaris van VWS, eerst Erica Terpstra (VVD), dan Margo Vliegthart (PvdA). De laatste produceert na veel aandringen uit het veld en de Tweede Kamer uiteindelijk in februari 2001 weer een volwaardige beleidsnota; deze wordt bekend als "Paars over Roze".⁶²

De nota weet niet goed raad met de gesignaleerde tekenen van homovijandigheid. Enerzijds krijgen de homo's zelf de schuld: "het extreme beeld dat door sommige subgroepen wordt opgeroepen en in de media gepresenteerd"; anderzijds de niet-westerse allochtonen die minder tolerant zouden zijn.⁶³

De nota bevat verder meer kabbelende zaken als onderzoek, ambtelijke structuren, subsidies en internationale projecten. De homobeweging is bepaald niet tevreden; men vindt het beleid te voorzichtig, versnipperd en beperkt.⁶⁴ Ook in het kamerdebat⁶⁵ dat volgt klinkt ongeduld, maar politiek interessant wordt het niet. Het homo-emancipatiebeleid zakt nog verder in onder de kabinetten Balkenende I, II en III (2002 – 2006), wanneer de Staatssecretaris van WVC, Ross-van Dorp (CDA), het stokje met merkbare tegenzin overneemt. Haar voortgangsrapportage uit 2004 en haar beleidsbrief uit 2006⁶⁶ en de acties vanuit de Tweede Kamer moet ik hier laten rusten. Het is meer van hetzelfde en veel is dat niet. Spannend wordt het pas weer als na de verkiezingen van november 2006 in februari 2007 het kabinet Balkenende IV tot stand komt, bestaande uit CDA, PvdA en de Christen Unie. Het COC is inmiddels hersteld van zijn interne troebelen en voert een krachtige lobby, die resulteert in een passage over het homo-emancipatiebeleid in het regeerakkoord. De coördinatie van het homo-emancipatiebeleid verhuist naar de Minister van OCW, de PvdA-er Ronald Plasterk. Een upgradering van dit beleidsonderdeel – politiek, ambtelijk, financieel⁶⁷ – is het gevolg. Voordat de in het regeerakkoord toegezegde nieuwe beleidsnota verschijnt, maakt de verzamelde homobeweging zich op en komt met een eigen "Beleidsvisie"⁶⁸, professioneler dan wat bij vorige gelegenheden ter tafel kwam. In november 2007 verschijnt dan Plasterk's beleidsnota "Gewoon homo zijn"⁶⁹. Zowel in de beleidsvisie vanuit de homobeweging als in de regeringsnota wordt de derde fase van de homo-emancipatie aangekondigd, die van sociale acceptatie. (De eerste fase betreft volgens deze (niet nader toegelichte) "theorie" het bevechten van discriminatie en de tweede het opkomen voor gelijke rechten). Hoe dan ook, kennelijk gaat het erom het hoofd te bieden aan de eerder vermelde "moderne homo-negativiteit", die zich vooral voordoet waar in het dagelijks leven homoseksualiteit van dichtbij zichtbaar wordt en niet alleen een verschijnsel dat op afstand politiek correct getolereerd kan worden. Je mag wel homo zijn, als je maar gewoon doet, d.w.z. je aanpast aan de heteronorm. In dit opzicht is de titel van de beleidsnota - *Gewoon homo zijn* – een niet mis te verstaan signaal. Het kabinet zegt de onveiligheid, de discriminatie van en het geweld tegen homoseksuelen krachtig te willen bestrijden. Daartoe worden vijf operationele doelen gesteld:

- Bevorderen dat homoseksualiteit bespreekbaar wordt gemaakt in verschillende bevolkingsgroepen;
- Aanpakken van geweld en intimidatie tegen homoseksuelen;
- Stimuleren dat maatschappelijke allianties, landelijk en lokaal, tot stand komen;
- Bijdragen aan een homovriendelijke omgeving op school, op het werk en in de sport;
- Vervullen van een actieve internationale en Europese rol.

Er is een nieuwe elan zichtbaar, waarmee de minister in het veld en in de kamer veel bijval oogst. Over het geheel genomen doen zich geen diepe controverses over dit beleid voor. Dat geldt niet voor twee *leftovers* van de twee grote kwesties uit het verleden. De AWGB zadelde ons op met de enkele feit constructie en aan het homohuwelijk danken we de weigerambtenaar.

De enkele feit constructie wordt opnieuw een issue, wanneer de Europese Commissie in haar rol van hoedster der Verdragen de Nederlandse regering op de vingers tikt omdat de enkele feit constructie

niet spoort met de Europese anti-discriminatie richtlijn 2000/78/EG.⁷⁰ De minister struikelt hier niet alleen over zijn eigen goede bedoelingen, maar vooral over de politieke realiteit: het CDA en de CU trekken aan het langste eind. Na een advies van de Raad van State⁷¹ volgt zomer 2010 een internetconsultatie over concept wetsvoorstel tot herziening van de AWGB.⁷² Hierin komt de term 'enkele feit' niet meer voor, maar staat wel een nu veel ruimer geformuleerde uitzonderingsbepaling voor het bijzonder onderwijs en voor andere instellingen op godsdienstige of levensbeschouwelijke grondslag. Zo komen we dus van de regen in de drup. Het initiatief-voorstel van D66⁷³ om de enkele feit constructie simpelweg te schrappen, ligt te wachten op de plank.

Grote ophef ontstond over de kwestie van de zgn. weigerambtenaren. Het regeerakkoord 2007 bevat een passage die – in lijn met de sinds de openstelling van het huwelijk gegroeide praktijk - de gewetensbezwaren van trouwambtenaren min of meer erkent, mits er per gemeente een andere ambtenaar is die trouwlustige homostellen in de echt kan verbinden. Het venijn zit 'm in de toevoeging: "Mochten er in de gemeentelijke praktijk problemen ontstaan, dan zullen initiatieven worden genomen om de rechtszekerheid van gewetensbezwaarde ambtenaren veilig te stellen". Het PvdA congres neemt zelfs een motie aan dat dit niet tot nieuwe discriminerende regelingen mag leiden. En dat gebeurt ook niet. Wel ontstaat een enorme stampij⁷⁴, COC-afdelingen, gemeenteraden en de pers roeren zich. Maar alles blijft bij het oude.

We zien dus dat de nieuwe enthousiaste homo-minister weinig kan uitrichten bij deze twee controversiële en gevoelige *leftovers* van de strijd uit het verleden. De kwesties liggen op het terrein van zijn ambtsgenoten van Biza en Justitie, en voorts wil het CDA hier van geen wijken weten. Iets soortgelijks doet zich voor bij andere gevoelige zaken op andermans beleidsterrein, zoals de Nederlandse inzet in Brussel bij de behandeling van een nieuwe Europese ontwerp-richtlijn gelijke behandeling en het opnemen van de seksuele gerichtheid als non-discriminatiegrond in art. 1 van de Grondwet. Maar zelfs op zijn eigen beleidsterrein, dat van het onderwijs, waar de confessionele lobbies hun bolwerken met kracht verdedigen, lukte het hem niet uitvoering te geven aan de wens van een kamermeerderheid om voorlichting over homoseksualiteit verplicht te stellen op alle scholen.⁷⁵

Bij de formatie van het kabinet Rutte (okt. 2010 - ....) van VVD en CDA, met gedoogsteun van de PVV, komt de portefeuille homo-emancipatiebeleid in handen van een nieuwe Onderwijs-minister, Marja van Bijsterveldt (CDA). Haar in april 2011 verschenen Hoofdlijnenbrief Emancipatie⁷⁶ bevat opnieuw een intensivering van het homobeleid. Het budget voor homobeleid stijgt van 3.3 tot 5.5 mln. per jaar, een opmerkelijke toename voor een kabinet dat gigantische bezuinigingen wil doorvoeren. (De homobeweging giechelt beschaamd in haar vuistje: moeten we de PVV dankbaar zijn, kom nou...). Inhoudelijk ligt een grotere nadruk op veiligheid: hogere strafeisen bij geweld met een discriminatoir motief, meer aandacht voor het tegengaan van geweld in de woonomgeving e.d. Ook toont de nota een grote internationale ambitie. Maar (nog) geen standpunt over het afschaffen of wijzigen van de enkele feit constructie in de AWGB, geen woord over de weigerambtenaar, geen voornemen om voorlichting over homoseksualiteit verplicht te stellen op alle scholen.

Wat doet het beleid met de onzichtbaarheid van lesbische vrouwen? Minister Plasterk wijdt in zijn nota "Gewoon homo zijn" (2007) precies twee zinnen aan lesbische vrouwen. (De titel is natuurlijk ook al niet aanmoedigend...) Samengevat: zij zijn minder zichtbaar en daarom subsidieert hij een project voor lesbische zichtbaarheid.⁷⁷ Zijn opvolger subsidieert een tweede project met hetzelfde

doel, nu wat beter onderbouwd.⁷⁸ Volgens een slechts ten dele gepubliceerd onderzoek⁷⁹ is de achterblijvende emancipatie van lesbische vrouwen “een gevolg van minderheidsstress en de relatieve afwezigheid van coping mechanismen om met de negatieve gevolgen van die stress om te gaan; (...) het ontbreekt hen aan positieve rolmodellen en ondersteunende sociale netwerken.”⁸⁰ Inderdaad, van de razendsnelle homo-emancipatie in Nederland in de afgelopen decennia hebben vooral de homomannen geprofiteerd. Zij konden zich geruisloos invoegen in de rijen van mannen met macht die het publieke domein beheersen. Lesbische vrouwen moeten altijd op twee fronten vechten. Maar een los project met wat speldengeld lijkt een slag in de lucht, in plaats van een serieuze agendering van dit probleem. Het homo-emancipatiebeleid als zodanig is nog steeds gender-blind.

Ook de meest recente beleidsnota – van minister Van Bijsterveldt uit april 2011 – heeft nauwelijks aandacht voor de positie van lesbische vrouwen. Dat is extra opmerkelijk omdat deze beleidsnota zowel over vrouwen-emancipatiebeleid als over homo-emancipatiebeleid gaat. Een uitgelezen kans je de vraag te stellen of er een verband tussen beide problematieken is en hoe beide beleidslijnen elkaar tegenkomen. Maar niets daarvan. Wel wordt t.a.v. een gevoelige kwestie de knoop doorgesneden: het lesbisch mee-moederschap⁸¹ zal worden geregeld. Maar dat is dan ook het enige voorstel dat specifiek op de emancipatie van lesbische vrouwen betrekking heeft; opmerkelijk in een nota die vrouwenemancipatie en homo-emancipatie samen en soms wonderlijk doorengemengd behandelt.

Samenvatting en een theoretische overpeinzing

De afgelopen 65 jaar is de problematisering van homoseksualiteit getransformeerd van een gevaar voor de maatschappelijke orde en de goede zeden – dan wel een “natuurlijke variant” waarvoor voorzichtig een plekje onder de zon wordt gevraagd, via de inzet van een strijd voor vrijheid en gelijkberechtiging, tot de inzet voor sociale acceptatie dan wel de strijd tegen de in de samenleving ingebakken “hetero-normativiteit”. Beelden van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen als onbetrouwbare en verdorven types maken plaats voor die van hemelbestormers en serieuze hervormers, maar ook normale burgers die “gewoon hetzelfde” zijn, totdat homoseksuelen tenslotte - vaak huns ondanks - ten tonele komen als het toppunt van de zgn. oer-hollandse tolerantie, en daarmee als wapen worden ingezet in een vertoog ter disciplineren van etnische minderheden. Lesbische vrouwen hebben aanvankelijk een uiterst marginale positie ten gevolge van de “stilzwijgende samenzwering” die vrouwen dubbel treft; totdat in de woelingen van de zestiger jaren het vrouwenvraagstuk *an sich* op de agenda komt en het feminisme nieuwe wegen biedt: het lesbische groeit en bloeit. De gemeenschappelijke noemer van de homostrijd en de vrouwenstrijd krijgt verbale adhesie, maar dat heeft geen herkenbare invloed in het vervolg van het maatschappelijke en politieke debat. Ook weten lesbische vrouwen veel minder dan homomannen de winst van de gestegen tolerantie handig te incasseren en vallen terug tot onzichtbaarheid. De politieke kwesties transformeren van verbieden en bestrijden via gedogen en indammen tot het bestrijden van discriminatie en het ondersteunen van de emancipatie - dit alles in gradaties conform het veranderende politieke landschap en binnen de mogelijkheden van het politieke bestel.

Welke factoren kunnen de hier geschetste ontwikkelingen verklaren? Om die vraag precies te beantwoorden zouden we vergelijkend onderzoek moeten doen; dat voert voor dit paper te ver. Wel wil ik enige van de verklaringen die de eerder genoemde auteurs te berde hebben gebracht kort

belichten. Tielman staat betrekkelijk alleen in zijn stelling (in zijn proefschrift uit 1982) dat de verzuiling de organisatie van de homobeweging en – zo suggereert hij – de emancipatiestrijd heeft bevorderd.⁸² Wansink toont aan dat de groei van de homobeweging en haar maatschappelijk effect juist samenhangt met de erosie van de verzuiling.⁸³ Wel heeft de homobeweging met succes ingespeeld op de vigerende maatschappelijke verhoudingen en het samenstel van politieke instituties. Schuyf en Krouwel – die hun artikel de ondertitel *'the politics of accomodation'* meegeven – komen met een genuanceerdere versie van Tielman's stelling en concluderen dat, hoewel de homo-emancipatie en de afbrokkeling van de verzuiling hand-in-hand gaan, diezelfde verzuiling heeft gezorgd voor een klimaat van tolerantie en pluralisme, waarin de autonomie van minderheden wordt gegarandeerd, ook die van seksuele minderheden.⁸⁴ Ook Duyvendak⁸⁵ gaat in op deze schijnbare tegenstrijdigheid: de homobeweging is "verzuild" maar bloeit in een post-verzuilde samenleving. Identiteitenpolitiek zou moeten overgaan in het werken aan een pluriforme samenleving, waarin groepsidentiteiten niet verstikkend werken, maar wel ruimte voor verschil wordt geboden. Hekma⁸⁶ noemt Nederland een protestants land met liberale wetten, waarin echter de confessionelen nog steeds een conservatief zeden- en gezinsbeleid uitdragen, die wat hij het "seksueel burgerschap" noemt in de weg staan.

'The politics of accomodation' lijkt zo een toepasselijk begrip, waarmee we in nadere analyses van de homo-emancipatie nog jaren vooruit kunnen. Toch zit er ook iets ongemakkelijks in. Hoe kan echte acceptatie van homoseksualiteit verzoend worden met het continueren van de hetero-normatieve grondslag van de samenleving, d.i. de (veelal) impliciete opvatting dat de man-vrouw relatie de norm voor alle dingen is. Vergt dit eigenlijk niet dat mannelijkheid en vrouwelijkheid als maatschappelijk richtsnoer hun betekenis verliezen, of op zijn minst ontdaan worden van hun veronderstelde complementariteit en hun hiërarchische lading? Hoe utopisch wilt U het hebben? Met name de openstelling van het huwelijk als formeel sluitstuk van de gelijkberechtiging roept vragen op. Deze werd gerealiseerd onder Paars en het CDA stemde tegen, dat is toch eerder polarisatie dan accommodatie; of juist aanpassing aan het gegeven van de Paarse meerderheid? Maar waarom heeft het CDA daarna erin berust en niet gepoogd de zaak te veranderen? Alleen omdat men de VVD nodig had als coalitiepartner? Het beeld van "de homo" heeft een proces van normalisering doorgemaakt, daarvan was het homohuwelijk het sluitstuk. Had ook de christelijke politiek (heimelijk) belang hierbij? Zijn hierdoor inderdaad - zoals critici zeggen – de hetero-normatieve grondslagen van de samenleving versterkt, en past dit dus juist prima bij de christendemocratische politiek die zoveel waarde hecht aan huwelijk en gezin? De homo getemd, ingekapseld in het huwelijk? Maar als dat zo is, is weer raadselachtig waarom de christendemocraten tegen stemden. We hebben dan bijna een complottheorie nodig om dit te verklaren...

En hoe past het feit dat lesbische vrouwen veelal onzichtbaar zijn en homo-mannen de publieke beeldvorming over homoseksualiteit domineren in dit beeld? Het homo-emancipatiebeleid is in twee opzichten gender-blind: het ziet lesbische vrouwen over het hoofd (of veronderstelt dat hun situatie gelijk is aan die van homomannen) én het heeft geen oog voor de samenhang tussen homo-negativiteit en mannelijke dominantie in de samenleving. Is een gender-bewúst homobeleid denkbaar? Zou "het doorbreken van beeldvorming in termen van mannelijkheid en vrouwelijkheid" – sinds 1985 officieel een doelstelling van het Nederlandse vrouwenemancipatiebeleid, maar medio jaren negentig weer geruisloos daaruit verwijderd⁸⁷ – terug kunnen komen op de politieke agenda?

Amsterdam, 23 mei 2011

¹ Alleen voor de laatste twee decennia heb ik een aantal originele bronnen (zoals kamerstukken en beleidsnota's) geraadpleegd. De eerdere delen zijn gebaseerd op de beschikbare secundaire literatuur. Zie met name:

- Bert Boelaars, *Benno Premesla (1920 – 1997); Voorvechter van homo-emancipatie*. Bussum (Toth) 2008;
- Jan Willem Duyvendak (red.), *De Verzuiling van de Homobeweging*. Amsterdam (SUA) 1994;
- Jan Willen Duyvendak, 'Homoseksuelen: een nieuwe Minderheid in Ontzuilend Nederland', in: Thijl Sunier e.a. (red.), *Emancipatie en Subcultuur; Sociale Bewegingen in België en Nederland*. Amsterdam (Instituut voor Publiek en Politiek) 2000, pp. 14 – 29;
- Gert Hekma, *Homoseksualiteit in Nederland van 1730 tot de moderne tijd*. Amsterdam (Meulenhoff) 2004.
- Judith Schuyf and André Krouwel, 'The Dutch Lesbian and Gay Movement; The Politics of Accommodation', in: Barry D. Adam, Jan Willen Duyvendak and André Krouwel (eds.), *The Global Emergence of Gay and Lesbian Politics; National Imprints of a Worldwide Movement*. Philadelphia (Temple University Press) 1999, pp. 158 – 183;
- Judith Schuijf, *Een Stilzwijgende Samenzwering; Lesbische vrouwen in Nederland, 1920-1970*. (Diss.), Utrecht 1994;
- Rob Tielman, *Homoseksualiteit in Nederland; Studie van een Emancipatiebeweging*. (Diss.) Meppel/Amsterdam (Boom) 1982;
- Hans Warmerdam en Pieter Koenders, *Cultuur en Ontspanning; Het COC 1946-1966*. Utrecht (Homostudies) 1987

² *Justitiedossier. Zwartboek over de houding van de Nederlandse overheid tegenover homoseksualiteit en het COC*. Amsterdam (Dialogreeks) 1972.

³ Homoseksuele handelingen tussen volwassenen waren immers niet meer strafbaar (sinds 1811) .

⁴ Gerrit Komrij, 'Waarom zijn Nederlanders zo dol op homoseksuelen? De knuffelholo', in: *De Groene Amsterdammer*, 24 september 2008 (Mosse-lezing).

⁵ Titel van het boekje van de psychiater W.J. Sengers (Bussum, 1969) die zich inzette voor "zelfaanvaarding" door homoseksuelen.

⁶ Annemiek Onstenk, *Van brede schouders tot hoge hakken. Veranderende beeldvorming over lesbische vrouwen in de periode 1939-1965*. Amsterdam (SUA) 1983; Schuijf, op.cit (noot 1), hfst. 5.

⁷ Schuijf, op.cit. (noot 1), p. 77 e.v.; H.M. In 't Veld-Langeveld, *Vrouw-Beroep-Maatschappij; Analyse van een vertraagde emancipatie*. Utrecht (Bijleveld) 1969.

⁸ Tot 1974 moest een vereniging bij Koninklijk Besluit worden "goedgekeurd" om rechtspersoonlijkheid te krijgen. Zonder rechtspersoonlijkheid waren de bestuursleden hoofdelijk aansprakelijk voor ev. schulden. Om dit probleem te ondervangen had het COC de Albrecht Stichting opgericht. De eerste aanvraag, eerst in 1961 ingediend, werd afgewezen in 1963. Men vond de opvattingen over homoseksualiteit die de vereniging propageerde in strijd met het algemeen belang. De tweede aanvraag, ingediend in 1967, sneuvelde in 1968. Het probleem bleek toen dat de vereniging ook voor gehuwden open stond en dat zij dus ook konden reageren op de contactadvertenties in het verenigingsblad. Dit ondermijnde de huwelijksrouw. De kwestie werd eerst in 1973 door het kabinet-Den Uyl opgelost.

⁹ ' Consultatiebureau voor homofilie', in: *Informatiebulletin Dialoog*, 1(1969) 6(dec.), p. 2-5.

¹⁰ Bram van Stolk, 'De kracht van de moraal. De doorbraak in het emancipatieproces van Nederlandse homoseksuelen', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 18(1991) 1(mei), p. 28

¹¹ Saskia Keuzenkamp e.a., *Gewoon doen. Acceptatie van Homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag (SCP) 2006, p. 39 e.v.

¹² Van Stolk, op.cit. (noot 10), p. 22

¹³ Tielman, op.cit. (noot 1) p. 251

¹⁴ Van De Seringen Bloeien tot Paarse September, Van *Lesbian Nation* tot het Lesbisch Prachtboek en Lust en Gratie. De ruimte ontbreekt hier dit alles te beschrijven. Zie Irene Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland 1965 – 1980*, Amsterdam (Het Spinhuis) 1996, m.n. Hfst 6; en – zij het van een nogal onevenwichtig wetenschappelijk gehalte – Mirjam Henker en Linda Huijsmans (red.) *Lesbo Encyclopedie*, Amsterdam (AMBO) 2009.

¹⁵ Art. 1.1 GW: 'Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.' Bij de invoering van de woorden "op welke grond dan ook" op wens van een grote meerderheid van de Tweede Kamer is uitdrukkelijk gesteld dat deze passage ook discriminatie op basis van homoseksualiteit omvat. Zie *Advies over de wettelijke bestrijding van discriminatie wegens homofilie*. Rijswijk (Ministerie van CRM) 1981, p. 69.

¹⁶ E.e.a kan ook gezien worden als het resultaat van in de voorafgaande jaren voorzichtig gezochte samenwerking tussen MVM en COC, alsmede van een aantal personele unies. Zie o.m. Willemien Ruygrok, 'Tien jaar strijd zonder resultaat', in: *SEK*, 17(1987) 9 (nov.), p.27-29.

¹⁷ Emancipatiecommissie, *Advies over de wenselijkheid van een Wet tegen Seksdiscriminatie*, Rijswijk (EK) 1977, p. 10)

¹⁸ Zie : *Advies* (CRM), op.cit, (noot 15)

¹⁹ Frits Conijn, 'Homoseksualiteit: 'meer dan een enkel feit' ; de jarenlange strijd over de wet gelijke behandeling', in: Irene Costera Meijer, Jan Willem Duyvendak, Mart P.N. van Kerkhof, *Over normaal gesproken; hedendaagse homopolitiek*, Amsterdam (Schorer) 1991, p. 85

²⁰ Opgenomen in *BeleidsBundel Homoseksualiteit & Overheidsbeleid*, Amsterdam (COC) 1986.

²¹ Ibid., p. 6

²² *Overheidsbeleid en Homoseksualiteit*. Brief van de Minister van Justitie d.d. 24 april 1986. Tweede Kamer, vergaderjaar 1985-1986. 19504, nrs. 1-2. Ook opgenomen in *Beleidsbundel*, op.cit. (noot 20).

²³ Tweede Kamer, vergaderjaar 1987-1988, 19504, nr. 11

²⁴ Ibid., p. 8.

²⁵ Tweede Kamer, vergaderjaar 1987-1988, 20501, nr. 1-3.

²⁶ Tim Dekkers, *Je Lust of je Leven. Hiv-preventie voor homoseksuele mannen 1982-2005*. Amsterdam (Schorer) 2005.

²⁷ Jan Willem Duyvendak, 'De uitdaging van de homoseksuele subcultuur; de marges van de normaliteit en de normen van de marginaliteit', in: Irene Costera Meijer e.a., op cit. (noot 19) , pp. 124-134. Het citaat staat op blz. 131.

²⁸ Lisa Duggan (2002), geciteerd in Paul Mepschen, Jan Willem Duyvendak en Evelien H. Tonkens, 'Sexual Politics, Orientalism and Multicultural Citizenship in the Netherlands', in: *Sociology*, 44(2010) 5(Oct.), pp.962-979; het citaat staat op p. 971.

²⁹ Het ambtelijk 'adres' van homobeleid was *de facto* de Directie Coördinatie Emancipatiebeleid (DCE) - eerst bij CRM, vanaf 1981 bij SZW - omdat daar het plan voor een wet tegen sekse-discriminatie op de agenda stond.

³⁰ 'Daarbij is het oogmerk de maatschappelijke structuren die ongelijkheid bevorderen te doorbreken en te veranderen, met als uitgangspunt de gelijkwaardigheid van alle mensen, ongeacht hun sekse of seksuele gerichtheid.' TK, 1987-1988, 19504, nr. 11, p. 9

³¹ 'Lesbische vrouwen hebben daarenboven te maken met de historisch gegroeide achterstand van vrouwen in het algemeen. Voor hen geldt een dubbel emancipatieprobleem.' Ibid., p. 5

³² Carla Jonker, Theo Sandfort en Desirée Schijns, *Lesbisch zijn in Nederland. Over vormgeving en bejegening in publieke situaties*. Utrecht (Homostudies) 1994, p. 106.

³³ 'Een school op bijzondere grondslag (bijvoorbeeld christelijk) mag eisen stellen aan haar personeel, mits die nodig zijn voor de verwezenlijking van deze grondslag. Tot die eisen kan behoren dat een personeelslid verklaart deze grondslag te onderschrijven. Wanneer zo'n verklaring in de uitwerking ertoe strekt dat het personeelslid zich moet verbinden zelf niet ongehuwd samen te wonen of een homoseksuele relatie te hebben, is sprake van strijd met de wet (AWGB, art. 5, lid 2 sub c). De wet zegt namelijk dat deze eisen niet mogen leiden tot onderscheid op grond van het enkele feit van (onder andere) homoseksuele gerichtheid of burgerlijke staat. Wel mag deze school de homoseksuele leerkracht weigeren of ontslaan als het niet slechts gaat om het enkele feit van de homoseksuele gerichtheid, maar er ook 'bijkomende omstandigheden' zijn. Wat hiermee precies wordt bedoeld, is onduidelijk. Bij de parlementaire behandeling van de wet is dit niet helder geworden. Ook in de oordelen van de Commissie Gelijke Behandeling (CGB) zijn geen aanwijzingen te vinden voor wat deze bijkomende omstandigheden kunnen zijn, omdat deze nog nooit in een concrete zaak aan de orde zijn geweest.' (Website Commissie Gelijke Behandeling, zie http://www.cgb.nl/dossiers/enkele_feit_constructie)

³⁴ M.L.Haimé, "De Algemene Wet Gelijke Behandeling", in: *Ars Aequi*, 43(1994)10(okt.), pp. 657-663.

³⁵ Stefan Dudink, 'Het verschil tussen gelijk hebben en gelijk krijgen. Homoseksualiteit en de politiek van het morele recht', in : *Over Normaal Gesproken*, op.cit. (noot 19), pp.90-101

- ³⁶ Zie www.cgb.nl/publicaties en Kees Waaldijk, 'De eerste 169 oordelen over seksuele gerichtheid en zo; een overzicht van de jurisprudentie van de Commissie gelijke behandeling,' online te vinden op <http://www.law.leiden.edu/organisation/meijers/staff/publications-waaldijk.html>;
- ³⁷ M. van der Klein e.a., *Discriminatie is het woord niet. Lesbische vrouwen en homoseksuele mannen op de werkvloer: bejegening en beleid*. Utrecht (Verwey-Jonker Instituut) 2009.
- ³⁸ De brochure van de Gaykrant leest meer als een propagandistisch actieverslag. Zie Hans van Velde, *Nederland kent geen homohuwelijk/No gay marriage in the Netherlands. Een tweetalig boekje over de openstelling van het burgerlijk huwelijk in Nederland*. Z.p., z.j. [2002]. Kees Waaldijk belicht vooral de juridische aspecten. Kees Waaldijk, 'Small Change: How the Road to Same-Sex Marriage Got Paved in the Netherlands', in: Robert Wintemute and Mads Andenaes (eds.), *Legal Recognition of Same-Sex Partnerships; A Study in National, European and International Law*. Oxford etc.(Hart Publ.) 2001, pp. 437-464.
- ³⁹ *Samenleven en Niet Trouwen*, nr. 1 (1973) en nr. 2 (1977), Amsterdam (Stichting Dialogo).
- ⁴⁰ O.a. van de Ned. Ver. voor Rechtsvergelijking in 1974 en van het Fiscaal en Juridisch Instituut van de RU Leiden in 1978.
- ⁴¹ O.a. *Twee mensen en het recht* (Boekenreeks Ned. Juristenblad nr. 1), Zwolle (Tjeenk Willink) 1974; *Samenleven. De buitenhuwelijkse relatie in het recht*. Z.pl. (Stichting Ars Aequi) 1977.
- ⁴² Zie m.n. Van Vrouwen en de dingen die aan haar voorbij gaan. *Commentaar op de adviesaanvraag stelselherziening sociale zekerheid*. Den Haag (Breed Platform Vrouwen voor Economische Zelfstandigheid), Den Bosch, z.j. [1984].
- ⁴³ *Sociale zekerheid en emancipatie. Advies over de herziening van het stelsel van sociale zekerheid*. Den Haag Emancipatieraad 1984. Zie ook *Emancipatie en Inkomensbeleid. Probleemanalyse en beleidsoriëntatie*. Rapport van de werkgroep Inkomensbeleid van de Interdepartementale Coördinatiecommissie Emancipatiebeleid. Den Haag (Min. SZW) 1983.
- ⁴⁴ Notitie Leefvormen. TK (1985-1986) 19262, nrs. 1-2
- ⁴⁵ Waaldijk, op.cit. (noot 38) p. 441
- ⁴⁶ Zie noot 38.
- ⁴⁷ Zo is bekend dat Minister D'Ancona er mordicus tegen was en ook Staatssecretaris Schmitz stond niet te trappelen.
- ⁴⁸ Handelingen II (1999-2000), p. 6468-9 (12-09-2000). Klein rechts en het CDA (m.u.v. Gerda Verburg en Joop Wijn) stemden tegen, de rest van de Kamer (m.u.v. PvdA-er Apostolou) stemden voor. Uiteindelijk wetteksten verschenen in Stb. 2001, nrs. 9 en 10.
- ⁴⁹ TK (1991-1992) 19504, nr. 19
- ⁵⁰ Mondeling Overleg 10 juni 1992, TK (1991-1992) 19504, nr. 22
- ⁵¹ R.B. Andeweg (red.), *Ministers en Ministerraad, 's-Gravenhage (SDU) 1990*.
- ⁵² M.n. de Iman El Moumni en Tweede Kamerlid Leen van Dijk. Beide werden aangeklaagd wegens discriminatie en het aanzetten tot haat, maar werden vrijgesproken. Zie http://nl.wikipedia.org/wiki/Khalil_El_Moumni; en <http://www.parlement.com/9291000/biof/02509>
- ⁵³ Saskia Keuzenkamp e.a. (2006) op. cit. (noot 11).
- ⁵⁴ Hekma, op.cit. (noot 1), p. 163
- ⁵⁵ Zie m.n. Pim Fortuyn, *Tegen de islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament*. Utrecht (Bruna) 1997.
- ⁵⁶ Paul Mepschen, Jan Willem Duyvendak en Evelien H. Tonkens, 'Sexual Politics, Orientalism and Multicultural Citizenship in the Netherlands', in: *Sociology*, 44(2010) 5(Oct.), pp. 962-979.
- ⁵⁷ Stefan Dudink, 'De moslim van nu is de homo van vroeger', in: *De Groene Amsterdammer*, 4 augustus 2010.
- ⁵⁸ Zie www.movisie.nl >homo-emancipatie; www.coc.nl > training en voorlichting
- ⁵⁹ Zie: <http://www.womeninc.nl/page/653/nl>
- ⁶⁰ Zie bijv. de "Flirtationfeesten" van Big Brother winnares Bianca Hagenbeek; Fem Fusion e.d.
- ⁶¹ Jonker e.a., op.cit. (noot 32).
- ⁶² TK (2000-2001) nr. 2
- ⁶³ Ibid., p. 5-6.
- ⁶⁴ Roze over Paars. Brief van het Platform Homo-emancipatiebeleid d.d. 24 april 2001. De brief is ondertekend door 43 homo-organisaties en -instellingen.
- ⁶⁵ Een plenair zgn. Nota-overleg. Zie TK (2000-2001) 27017, nr. 4
- ⁶⁶ Zie TK 27017, nrs. 7 en 11

---

⁶⁷ In de OCW begroting stond voor homobeleid in 2005-2007 jaarlijks 1,5 mln. In 2008 2,5 mln, in 2009 en 2010 zo'n 3,3 mln. Zie: TK (2009-2010) 27017, nr. 57, p.2. (Dit betreft dus alleen de kosten van specifiek beleid, niet die van facetbeleid; die kosten drukken (onzichtbaar) op de begrotingen van andere departementen).

⁶⁸ Zie: <http://www.publiek.coc.nl/dossiers/politieke-lobby/Beleidsvisie-HLBT-2007.pdf>

⁶⁹ TK (2007-2008) 27017, nr. 33

⁷⁰ Met redenen omkleed advies, nr. 2006/2444, d.d. 31/1/2008. Online aangetroffen via http://www.cgb.nl/publicaties/publicatie/221133/2008_02_advies_inzake_de_ingebrekestelling_van_nederland_door_de_europese_commissie (2-5-2011)

⁷¹ TK (2009-2010) 28 481, nr. 7

⁷² <http://www.internetconsultatie.nl/integratiewetawgb>

⁷³ TK (2009-2010) 32476, nr. 2-3.

⁷⁴ Bij Google geeft de zoekterm "weigerambtenaar" 47.700 hits.

⁷⁵ Motie-Pechtold (27017, nr. 59), Hand. II, 7 dec. 2009, p. 3855.

⁷⁶ TK (2010-2011) 27017, nr. 74.

⁷⁷ TK (2007-2008) 27017, nr. 33, p.15. Hieruit resulteren vijf "lesbische debatten", georganiseerd door FemFusion, die door gebrek aan een goede probleemstelling en algehele stuurloosheid in chaos eindigen. Zie: <http://www.lesbischdebat.nl/index.php>

⁷⁸ Project Lesbisch Zichtbaar, mei 2010-december 2011. Zie: <http://www.stichtingondersteboven.nl/project-zichtbaar-lesbisch>. Partners zijn de Stichting Ondersteboven, het COC en de Stichting LetsbeOpen. Deze laatste is een "geheime" partner, hetgeen voor een project over zichtbaarheid bepaald opmerkelijk mag heten.

⁷⁹ Onderzoek van de Stichting Ondersteboven. Zie: Saskia Keuzenkamp (ed.), *Steeds gewoner, nooit gewoon. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag (SCP) 2010, hfst. 5

⁸⁰ Zie noot 78.

⁸¹ Tot nu toe moet de vrouw, die de wettelijke partner is van de vrouw die moeder wordt, het ouderlijke gezag over het kind aanvragen via een adoptieprocedure, terwijl een mannelijke echtgenoot automatisch het vaderschap krijgt, ook als hij niet de biologische vader is.

⁸² Tielman, op.cit. (noot 1).

⁸³ Hans Wansink, "Verzuiling en Homo-emancipatie", in: Judith Schuyf e.a. (red.), *Homojaarboek 3; artikelen over emancipatie en homoseksualiteit*. Amsterdam (Van Genneep) 1985, pp. 176-193.

⁸⁴ Schuyf en Krouwel, op.cit. (noot 1), p. 178-9.

⁸⁵ Duyvendak, op.cit., 1994 en 2000 (noot 1).

⁸⁶ Hekma, op.cit. (noot 1).

⁸⁷ Zie *Beleidsplan Emancipatie*, TK (1984-1985) 19052, nr.2, p. 13 e.v. en de nota *Emancipatie in uitvoering*, TK (1995-1996) 24406, nrs. 4-5.